

Teoloji ve Biyolojinin Kavşağında: Genotip, Fenotip ve Kümûn-Zuhûr Teorisi

At the Crossroads of Theology and Biology: Genotype, Phenotype and Latency and Emergence (Kumûn-Zuhûr) Theory

Veysel ELİŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
Assist. Prof., Muş Alparslan University, Faculty of
Divinity, Department of Kalâm,
Muş/Türkiye
veyselelis3465@gmail.com
ORCID: [0000-0001-8032-6569](https://orcid.org/0000-0001-8032-6569)

Seyithan CAN

Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelam Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Siirt University, Faculty of Divinity,
Department of Kalâm,
Siirt/Türkiye
seyithancan@gmail.com
ORCID: [0000-0002-2336-4179](https://orcid.org/0000-0002-2336-4179)

Makale Bilgisi | Article Information

Geliş Tarihi Received: 02.01.2025
Kabul Tarihi Accepted: 07.05.2025
Yayın Tarihi Published: 15.06.2025

Atıf | Cite as

Eliş, Veysel -Can, Seyithan. "Teoloji ve Biyolojinin Kavşağında: Genotip, Fenotip ve Kümûn-Zuhûr Teorisi". *Van İlahiyat Dergisi* 13/22 (Haziran 2025), 41-54. <https://doi.org/10.54893/vanid.1611849>
Eliş, Veysel -Can, Seyithan. "At the Crossroads of Theology and Biology: Genotype, Phenotype and Latency and Emergence (Kumûn-Zuhûr) Theory". *Van Journal of Divinity* 13/22 (June 2025), 41-54. <https://doi.org/10.54893/vanid.1611849>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>
Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Teoloji ve Biyolojinin Kavşağında: Genotip, Fenotip ve Kümûn-Zuhûr Teorisi

Öz

On dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren, bilimsel yöntemlerin gelişmesi ve doğa bilimlerindeki çığır açan keşifler, Batı'da din ile bilim arasında daha önce görülmemiş bir gerilim yaratarak bilimsel verilerin dini inançlarla çelişebileceği yönündeki görüşün yaygınlaşmasına neden olmuştur. Özellikle biyoloji alanındaki çığır açıcı keşiflerle insan doğasının biyolojik bir süreç olan evrim aracılığıyla şekillendiği yönünde güçlü bir bilimsel konsensüs oluşmuştur. Bu perspektif, insan davranış ve özelliklerinin genetik ve çevresel faktörlerin etkileşimi sonucu ortaya çıktığını ve bu etkileşimin zorunlu nedensellik ilkesine dayandığını öne sürmüştür. Bu "bilimsel" yaklaşım, özellikle Hristiyanlık gibi dini inanç sistemlerindeki yaratılış anlatılarıyla doğrudan çelişki halinde görülmüştür. "Bilimsel materyalizm" olarak da adlandırılan bu görüş, dini inançlara bir meydan okuma olarak algılanmış ve din ile bilim arasında uzun süren tartışmalara yol açmıştır. Özellikle Katolik Kilisesi gibi kurumlar, evrim teorisi gibi bilimsel bulguları dini doktrinlerle bağdaştıramamış ve bu bulguları reddetme eğiliminde olmuştur. Ancak, bu bilimsel-dini çatışma tüm dinleri aynı şekilde etkilememiştir. Müslüman düşüncesi gibi daha geniş bir yorum çeşitliliğine izin veren dinlerde, bilimsel bulguların dini inançlarla uzlaştırılmasına yönelik daha esnek yaklaşımlar benimsenmiştir. İslam düşüncesinin farklı yorumlara açık olduğu ve modern bilimsel teorilerin mutlaka dini inançlarla çelişmediği savunulmuştur. Bu durum, din ile bilim arasındaki ilişkinin tek boyutlu olmadığını ve farklı dini geleneklerde farklı şekillerde yorumlanabileceğini göstermektedir. Bu araştırmada, din ve bilim arasındaki karmaşık ilişkiyi daha iyi anlamak amacıyla insan doğasının temelini oluşturan biyoloji alanı incelenmiştir. Özellikle, modern biyolojinin genetik yapıyı ifade eden 'genotip' ve bu yapının çevreyle etkileşimi sonucu ortaya çıkan gözlemlenebilir özellikleri ifade eden 'fenotip' gibi kavramlar, İslam düşüncesindeki 'kümûn-zuhûr teorisi' ile karşılaştırılmıştır. Kümûn-zuhûr teorisi ise insanın yaratılış amacı ve varoluşsal konumu üzerine Müslüman teologlar tarafından geliştirilmiş bir kavramdır. Çalışmada genotip ve fenotip kavramlarının, İslam düşüncesinde insanın potansiyelleri ve bu potansiyellerin çevresel faktörler etkisiyle ne şekilde gerçekleştiği hakkındaki anlayışa nasıl bir katkı sağlayabileceği sorusu merkeze alınmıştır. Bu bağlamda, modern biyolojide temel kavramlar olarak kabul edilen genotip ve fenotip ile İslam kelâmındaki kümûn-zuhûr teorisi arasında bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Özellikle, genotip ile fenotip kavramlarının, insanın potansiyel özelliklerinin nasıl ortaya çıktığına dair İslam kelâmındaki açıklamalarla uyumlu olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca, insan doğası üzerine yapılan bilimsel araştırmaların, Tanrı'nın evrende aktif bir rol oynadığına dair teolojik görüşlerle çelişmediği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle, bilimsel determinizm olarak adlandırılan ve insan davranışlarının tamamen biyolojik faktörlerle açıklanabileceği yönündeki görüşün, Tanrısal yaratma eylemiyle bağdaştırılabileceği savunulmuştur. Böylelikle, bilimsel bulguların dini inançlarla çelişmek zorunda olmadığı, aksine birbirlerini tamamlayabileceği iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Biyoloji, Kümûn ve Zuhûr teorisi, Genotip, Fenotip.

At the Crossroads of Theology and Biology: Genotype, Phenotype and Latency and Emergence (Kumûn-Zuhûr) Theory

Abstract

Since the second half of the nineteenth century, the development of scientific methods and groundbreaking discoveries in the natural sciences have created an unprecedented tension between religion and science in the West, leading to the widespread view that scientific data may contradict religious beliefs. In particular, groundbreaking discoveries in the field of biology have led to a strong scientific consensus that human nature is shaped by the biological process of evolution. This perspective asserted that human behaviour and traits are the result of the interaction of genetic and environmental factors and that this interaction is based on the principle of necessary causality. This 'scientific' approach has been seen in direct conflict with the creation narratives of religious belief systems, especially Christianity. This view, also called 'scientific materialism', was perceived as a challenge to religious beliefs and led to protracted debates between religion and science. Especially institutions such as the Catholic Church could not reconcile scientific findings such as the theory of evolution with religious doctrines and tended to reject these findings. However, this scientific-religious conflict has not affected all religions in the same way. In religions that allow for a wider diversity of interpretations, such as Muslim thought, more flexible approaches to reconciling scientific findings with religious beliefs have been adopted. It has been argued that Islamic thought is open to different interpretations and that modern scientific theories do not necessarily contradict religious beliefs. This shows that the relationship between religion and science is not one-dimensional and can be interpreted in different ways within different religious traditions. In this study, in order to better understand the complex relationship between religion and science, the field of biology, which

forms the basis of human nature, was analysed. In particular, the concepts of modern biology such as 'genotype', which refers to the genetic structure, and 'phenotype', which refers to the observable characteristics that emerge as a result of the interaction of this structure with the environment, are compared with the theory of latency and emergence (kumûn-zuhûr theory) in Islamic thought. The theory of latency and emergence (kumûn-zuhûr theory) is a concept developed by Muslim theologians on the purpose of creation and the existential position of human beings. In this study, the question of how the concepts of genotype and phenotype can contribute to the understanding of human potentials in Islamic thought and how these potentials are realised under the influence of environmental factors is at the centre of the study. In this context, an attempt has been made to establish a link between genotype and phenotype, which are accepted as basic concepts in modern biology, and the theory of latency and emergence (kumûn-zuhûr theory) in Islamic theology. In particular, it is argued that the concepts of genotype and phenotype can be compatible with the explanations in Islamic theology on how human potential characteristics emerge. Furthermore, it has been tried to show that scientific research on human nature does not contradict the theological views that God plays an active role in the universe. In this respect, it is argued that the so-called scientific determinism, the view that human behaviour can be explained entirely by biological factors, can be reconciled with the divine act of creation. In this way, it has been claimed that scientific findings do not necessarily contradict religious beliefs; on the contrary, they can complement each other.

Keywords : Kalâm, Biology, Latency and Emergence (kumûn-zuhûr) theory, Genotype, Phenotype.

Extended Abstract

Since the second half of the nineteenth century, the development of scientific methods and groundbreaking discoveries in the natural sciences created an unprecedented tension between religion and science in the West. This tension led to the widespread view that scientific data could contradict religious beliefs. Particularly in the field of biology, a strong scientific consensus emerged regarding the idea that human nature was shaped through the biological process of evolution. This perspective suggested that human behavior and characteristics emerged from the interaction of genetic and environmental factors, governed by the principle of necessary causality. This "scientific" approach was seen as directly conflicting with the creation narratives in religious belief systems, especially in Christianity. This view, often referred to as "scientific materialism," was perceived as a challenge to religious beliefs and sparked long-lasting debates between religion and science. Institutions like Catholic Church, in particular, found it difficult to reconcile scientific findings such as the theory of evolution with religious doctrines and tended to reject such discoveries. However, this scientific-religious conflict did not affect all religions in the same way. In religions that allowed for a broader range of interpretations, such as in Muslim thought, more flexible approaches were adopted to reconcile scientific findings with religious beliefs. It was argued that Islamic thought, being open to different interpretations, did not necessarily conflict with modern scientific theories. This demonstrates that the relationship between religion and science is not one-dimensional and can be interpreted in different ways across different religious traditions.

In this study, the complex relationship between religion and science is examined with a focus on the field of biology, which forms the basis of human nature. Specifically, concepts in modern biology, such as "genotype" and "phenotype," are compared with the theory of latency and emergence (kumûn-zuhûr theory) in Islamic thought. This theory is a concept developed by Muslim theologians concerning the purpose of human creation and existential status. The central question in the study is how the concepts of genotype and phenotype, which are fundamental to modern biology, can contribute to understanding of the potentials of humans and how these potentials are realized through environmental factors in Islamic thought. In this context, an attempt is made to establish a connection between the fundamental concepts of genotype and phenotype in modern biology and the theory of latency and emergence (kumûn-zuhûr theory) in Islamic theology. The concept of genotype refers to the genetic make-up of an individual, whereas phenotype refers to the observable traits that result from the interaction between the genotype and the environment. In Islamic thought, the kumûn-zuhûr theory posits that human beings have latent potentials (kumûn) which gradually emerge (zuhûr theory) through interaction with their environment, similar to how the genotype expresses itself in observable traits through environmental interactions. This parallel suggests that the human potential for development and change, as understood in Islamic theology, may align with biological concepts like genotype and phenotype.

The study also examines how scientific research on human nature does not necessarily contradict theological views about the active role of God in the universe. For instance, the theory of evolution, which is based on natural selection and genetic mutations, is often viewed in the West as challenging religious ideas about creation. However, it is possible to interpret such scientific findings in a way that accommodates the belief that God remains actively involved in the unfolding of the universe. The idea that human behavior can be fully explained by biological factors, a view known as scientific determinism, can still be reconciled with the theological notion of divine creation, provided that the role of God in the process of life is acknowledged. This connection between religious and scientific views is also evident in the Islamic intellectual tradition, where science is often seen not as a challenge to faith, but as a means to understand the divine order of creation more deeply. For instance, the Quran itself encourages reflection on the natural world and the study of the universe as a way of understanding God's wisdom and power. In this sense, science and religion are not in opposition but rather can be seen as complementary.

The paper thus argues that scientific findings, particularly in the field of biology, need not be in conflict with religious beliefs. Instead, they can be seen as contributing to a deeper understanding of divine purpose behind creation. Scientific materialism, which suggests that all human behavior can be reduced to biological factors, does not necessarily exclude

the idea of divine intervention or purpose. Rather, it can be integrated into a worldview that sees both natural processes and divine action as part of the same reality. This approach challenges the idea of an inherent conflict between science and religion, offering instead a more integrated view that allows for both scientific inquiry and religious belief to coexist harmoniously. In conclusion, this research demonstrates that the relationship between science and religion is multifaceted and context-dependent. By exploring the field of biology and comparing it with Islamic theological concepts, it is shown that modern scientific theories, such as those related to evolution and genetics, do not necessarily contradict religious beliefs, particularly when the theological view allows for a broad interpretation. This study emphasizes that religion and science can complement each other, offering different perspectives on the same reality, and that the apparent conflict between the two is not as insurmountable as often assumed.

Giriş

Modern biyoloji ve genetik bilimlerinin gelişmesi, insan doğasının anlaşılmasında yeni kapılar açarken bu alanların teolojik ve felsefi yorumlarını da beraberinde getirmiştir. Fenotip ve genotip, canlıların dış görünüşü ile genetik yapısı arasındaki ilişkiyi tanımlayan kavramlardır. Başka bir deyişle genotip, bir organizmanın genetik kodunu ifade ederken, fenotip bu genetik kodun çevresel etkilerle şekillenmiş fiziksel ve biyokimyasal özelliklerini kapsar. Bu bilimsel çerçeve, insanın doğasını ve özgürlüğünü anlamada yeni sorular doğurur: İnsan ne kadar genetik kodunun bir ürünü, ne kadar çevresinin bir yansımasıdır? Bu sorulara cevap ararken, İslam düşüncesinde ele alınan kümûn-zuhûr teorisi, fenotip ve genotip kavramlarının teolojik bir yorumu olarak değerlendirilebilir.

Kümûn-zuhûr teorisi, varlıkların gizli hallerinin (kümûn) zamanla ve çeşitli etkenlerle açığa çıkmasını (zuhûr) ifade eden bir anlayıştır. Bu teoriye göre, her varlık özü itibarıyla potansiyel olarak içinde barındırdığı nitelikleri zamanla ve uygun şartlar altında dışa vurur. Bu bakımdan, genotipin bir varlığın temel yapısını (kümûn), fenotipin ise bu yapının zamanla ve çevresel etkilerle açığa çıkan tezahürlerini (zuhûr) temsil ettiği düşünülebilir. Kümûn-zuhûr teorisi, sadece biyolojik bir süreç değil, aynı zamanda ontolojik ve teolojik bir süreci de ifade eder. Bu yaklaşım, insanın doğasını ve özgürlüğünü anlamada önemli bir açılım sağlar. İnsanın kendi iradesiyle gerçekleştirdiği eylemlerinin oluşumunda yalnızca genotipin etkili olmadığını, aynı zamanda çevresel faktörlerin de etkili olabileceğini öne sürmek, bu eylemlerden doğan sonuçların insanın sorumluluğunda olduğu tezini destekler. O halde insanın doğası, genetik yapısı ve çevresel etkilerinin bir ürünü olarak düşünüldüğünde, özgürlüğün imkânı nasıl değerlendirilmelidir? Genetik belirlenimcilik, insanın özgürlüğünü ne ölçüde kısıtlar? Kümûn-zuhûr teorisi, insanın doğasının hem genetik hem de çevresel etkilerle şekillendiğini ancak bu şekillenmenin insanın iradesini ve özgürlüğünü tamamen ortadan kaldırmadığını öne sürer. Fakat burada insanda gizli bulunan özelliklerin açığa çıkması için çevresel koşulların da sağlanması gerekir. Başka bir tabirle bu özelliklerin ortaya çıkması için çevrenin hem uygun şartlar sunması hem de ortaya çıktıktan sonra onları şekillendirmesi gibi bir süreçten bahsedilebilir. Öte yandan insan, kendi potansiyelini gerçekleştirme sürecinde özgür seçimler yapma kapasitesine sahiptir. Bu kapasite, insanın genetik ve çevresel belirleyicilikten bağımsız bir irade taşıdığını değil, bu belirleyicilikler içinde anlamlı seçimler yapabilme yeteneğini de ifade eder. Bu bağlamda, kümûn-zuhûr teorisi, insan doğasının ve özgürlüğünün anlaşılmasında hem biyolojik hem de teolojik bir köprü kurar. İnsan hem genetik mirasının hem de çevresel etkilerin bir ürünü olarak, kendi kaderini belirleme ve özgürce seçim yapma kapasitesine sahip olur. Bu teori, modern genetik ve biyoloji bulgularını teolojik ve felsefi bir çerçevede yeniden yorumlayarak, insanın doğası ve özgürlüğü hakkında derinlemesine bir anlayış sunar.

Öte yandan din ve bilimin bulgularının birlikte ele alınması, Tanrı'nın evrendeki müdahalesinin çerçevesini anlamaya olanak tanır. Tarih boyunca birçok bilim insanı, bilimsel keşiflerini Tanrı'nın yaratıcı gücünün bir yansıması olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, bilimin Tanrı'nın varlığı ve müdahalesiyle uyumlu olabileceği fikrini desteklemektedir. Örneğin, Isaac Newton ve Albert Einstein gibi büyük bilim insanları, evrenin düzenli ve anlaşılabilir yapısını Tanrı'nın varlığının bir kanıtı olarak görmüşlerdir. Bu, bilim ve din arasındaki potansiyel uyuma işaret eder ve bilimsel ilerleme ile dini inançlar arasında zorunlu bir çatışma olmadığını gösterir. Bundan dolayı din ve bilim ilişkisinin bütüncül bir şekilde ele alınmasına dair çalışmaların artması hem Tanrıyı hem de evreni daha iyi anlama ve anlamlandırmaya katkı

sağlayacaktır. Bu doğrultuda kelâmda Tanrının varlıkta gizlediği/yarattığı özelliklerin zamanla ortaya çıkmasını öne süren kümûn-zuhûr teorisinin günümüz modern biliminde neye tekabül ettiği önem arz etmektedir. Ayrıca insana yaratılıştan yüklenen niteliklerin genetik ve epigenetik açıdan onun özgürlüğünü ne düzeyde etkilediği araştırılmayı ve incelenmeyi hak etmektedir. Zira bu konunun irdelenmesi insan özgürlüğünün imkânının hem dini teorilerle hem de modern bilimsel verilerle uyumluluğunu ve çatıştığı noktaları ortaya koyacaktır. Bu hususta modern literatüre bakıldığında kümûn-zuhûr teorisi, her ne kadar bazı çalışmalarda dolaylı olarak yer alsada doğrudan Nazzâm'ın bir teorisi ve modern bilim ile bütüncül bir şekilde bağımsız bir çalışmada ele alınmadığı ve tartışılmadığı söylenebilir. Öyle ki çalışmamızın en önemli ve özgün yönü klasik teorilerin modern bilimin verileri ile bir nebze de olsun okunmasına imkân tanınmasıdır. Üzülerek belirtmek gerekir ki, Türkiye'de bu çalışmanın kapsamını derinlemesine ele alacak yeterli sayıda akademik veya bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Ancak az sayıda da olsa bazı araştırmacıların kelâm-nörobilim alanında çalışma yaptıkları görülür. Bu alanla ilgili Seyithan Can'ın "Modern Anatominin Hareket Kuramı Ekseninde Klasik Kelâmın İnsan Fiilleri Anlayışına Uzlaşımçı Yaklaşım" ve "Marifetullah'ın Vücûbiyetine İlişkin Yaklaşımlara İnsanın Psikolojik, Genetik ve Nörobiyolojik Doğası Bağlamında Bir Çözümleme" ile "İnsan Davranışlarının Kökenleri ve Karşılıklı Etkileşimleri Bağlamında Kelâm-Nörobiyoloji İlişkisi" adlı çalışmaları yer almaktadır.¹ Bu çalışmalar insanın genetik ve nörobiyolojik yapısı üzerinden kelâm ilminin klasik konularını tartışmaları açısından önemlidir. Ancak insanın özgürlüğü üzerinde fıtrata yaratılıştan yüklenen özelliklerin hangi durumlarda ve ne düzeyde etki ettiğine değinmemiştir. Diğer taraftan doğrudan konuyla ilgili olmasa da insan doğasını incelemesi açısından Mehmet Ödemiş'in "Determinizmin Yeni Savunması: Nörobiyolojik İndirgemecilik" makalesi ve Kelâmî Açıdan Nörobilim Verileri Bağlamında İrade Özgürlüğü adlı doktora tezi, nörobiyoloji, genetik-kelâm konusunda yapılan sayılı çalışmalardan farklıdır.² Bu çalışmanın bahsedilen çalışmalardan farkı, genotip ve fenotip kavramlarına yoğunlaşarak bunların kümûn-zuhûr teorisiyle ilişkili olabileceğini iddia etmesidir. Yapılan bu çalışmanın kelâm-bilim ilişkisine katkı sağlayacağına, bu alandaki bir eksikliği gidereceğine, konunun daha geniş çapta incelenmesine ve tartışılmasına zemin hazırlayacağına inanılmaktadır. Öte yandan çalışmanın fenotip ve genotipin teolojik yorumu ile kümûn-zuhûr teorisini birleştirerek insan eylemlerinin özgürlüğünün imkânını araştırması bakımından, gelecek çalışmalar için önemli ve geniş bir araştırma alanı açacağı düşünülmektedir.

1. Kümûn ve Zuhûr Kavramlarının Anlam Alanı

Kümûn, Arapça bir kavram olup "bir şeyde gizli bulunan, bir şeyi içinde saklayan" anlamlarına gelir.³ Kümûnün zıttı olan zuhûr (burûz) ise "açığa çıkmak, gizli iken ortaya çıkmak" demektir.⁴ Kümûn teorisi bir cisimde mevcut olan cevherlerin, o cisme yüklediği tabiatlardan dolayı uygun durumlar ortaya çıktığında hareket ve değişime açık olmasıdır. Bu yüzden Allah, âlemden var olan canlı ve cansız tüm varlıkları bir anda yaratmış ve bazı şeyleri bazı şeylerin içerisinde gizlemiştir. Teoriye göre Âdem'in ve Havva'nın yaratılışı çocuklarının yaratılışından önce meydana gelmemiştir. Burada öncelik ve sonralık durumu yaratmanın (*halk-ihтира*) yönünden kaynaklı değil, zuhûrundan (yerlerinden çıkma) dolaydır.⁵

¹ Seyithan Can, "Modern Anatominin Hareket Kuramı Ekseninde Klasik Kelâmın İnsan Fiilleri Anlayışına Uzlaşımçı Yaklaşım", *Kader* 18/2 (2020), 570-586; a.mlf., "Marifetullah'ın Vücûbiyetine İlişkin Yaklaşımlara İnsanın Psikolojik, Genetik ve Nörobiyolojik Doğası Bağlamında Bir Çözümleme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (15 Aralık 2023), 349-368; a.mlf., "İnsan Davranışlarının Kökenleri ve Karşılıklı Etkileşimleri Bağlamında Kelâm-Nörobiyoloji İlişkisi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (15 Haziran 2024), 170-194.

² Mehmet Ödemiş, "Determinizmin Yeni Savunması: Nörobiyolojik İndirgemecilik", *Kader* 19/1 (30 Haziran 2021), 29-54; a.mlf., *Kelâmî Açıdan Nörobilim Verileri Bağlamında İrade Özgürlüğü* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

³ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Muhammed eş-Şâzelî vd. (Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.), 5/3933; Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtı's-Seyh Ebi'l Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 270; Yusuf Şevki Yavuz, "Kümûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 552.

⁴ Rağîb el-İsfahânî, *Müfredat fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Bâz (Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y.), 1/413-414; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Muhammed eş-Şâzelî vd. (Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.), 4/2765.

⁵ Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbnî'r-Râvendî el-mülhid*, thk. H.S. Nyberg (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1925), 51-52; Ebû'l-Feth Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ebû Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 1/70;

Kümûn teorisi, varlığın mevcut haliyle tek bir anda, bir bütün olarak yoktan yaratılmasını daha sonraki tüm değişim ve dönüşümlerin bu ilk yaratma anında varlığa gizlenen özelliklerin aktif hale gelmesi şeklinde gerçekleşmesini ifade etmektedir. Kümûn-zuhûr teorisine göre varlık bir defa yoktan yaratmayla meydana gelmekle birlikte maddedeki değişimler yoktan yaratma ile değil ilk yaratmada yapılarına yerleştirilen niteliğin açığa çıkması şeklinde gerçekleşmektedir.⁶ Bu teoriye göre varlık tek bir vakitte ve bir bütün olarak yaratılmış ve daha sonra ileride meydana çıkacak olan özelliklerine bağlı olarak potansiyel değişimi taşırlar. Öyle ki daha sonra ortaya çıkacak bu nitelikler, değişim ve dönüşümler ilk yaratma anında varlıkta gizlenen (kümûn) özelliklerin potansiyel olarak varlıkta bulunduğu anlamına gelir. Buna göre göre insanlar, hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklar bir seferde yaratılmıştır. Teori, varlığın aynı cinsten cevherlerden oluşması ve kendisinde bulundurduğu niteliklerin (arazların) Allah tarafından her vakit yaratıldığını öne süren atomcu fikirden farklılık gösterir. Burada kastedilen durum cisimde gizlenen cevherlerin uygun şartlarda tabiatına göre hareket edip ortaya çıkmasıdır (zuhûr). Ayrıca kümûn teorisi atomcu görüşte olduğu gibi cisimlerin ve nesnelerin yoktan ve bir seferde yaratıldığını öne sürer. Bununla birlikte sonrasında ortaya çıkacak hareket ve değişimlerin meydana geldiği zaman diliminde yoktan var olma şeklinde değil ilk yaratma anında, cisimlerin özünde saklanan niteliklerin açığa çıkmasıyla gerçekleşir. Başka bir ifadeyle cisimde bir öncelik ve sonralıktan ziyade nasıl meydana geldikleri önemlidir. Örneğin, nesnelerde gizlenen soğukluk-sıcaklık, yaşlılık-kuruluk, itme-çekme, yükselme-düşme ve ağırlık-hafiflik gibi tikel fenomenler bu teoride, tabiatta bulunan özellikler olarak kabul edilir.

2. Kümûn ve Zuhûr Teorisinin Alımlanışı

Kümûn-zuhûr teorisinin İslâm medeniyetine nasıl girdiği ve kaynağının ne olduğu meselesi tartışılmıştır. Bu hususta Şehristânî (ö. 548/1153) Porphyrius'tan aktarımda bulunarak Anaksagoras'ın (ö. MÖ 428) kümûn ve zuhûr teorisini ortaya koyan ilk kişi olduğunu belirtir. Ona göre Anaksagoras, tüm varlıkların cisimlerde gizlenmiş bir şekilde bulunduğunu ve varlık olma aşamasına gelene kadar cins, miktar ve biçim şeklinde sonradan zuhûr ettiğini dile getirir. Söz gelimi bir buğday tanesinden başağın, hurma çekirdeğinden küçük bir hurma fidesinin, meniden olgun ve gelişen bir insanın, yumurtadan kuşun çıkması gibi bir oluştan bahseder. Bu durum Aristoteles'in varlıkların bilkuvve halinden bilfiil durumuna geçişini işaret eden sürecine benzetilir.⁷ İslâm dünyasında Anaksagoras ise "sahibü'l-kümûn" olarak tanınır.⁸ Wolfson da Nazzâm'a (ö. 231/845) atfedilen kümûn teorisinin Aristoteles'in tabiat teorisinden alımlandığını ancak Nazzâm'ın bunu yaratılmış âlem anlayışına uyarladığını ifade eder. Bu uyarlamayı (tabiatları) Allah'ın yaratılıştaki âlemin içerisine koyduğu "bir şey kılmak" şeklinde yarattığını söyler. Nazzâm'ın kümûn teorisinde cisimleri araz olarak kabul ettiğini ve onların iç içe geçtiğine dair görüşünde Stoacılar tarafından etkilenmiş olabileceğini dile getirir.⁹ Horten, Nazzâm'ın kümûn teorisinin kaynağının Anaksagoras'a dayanabileceğini iddia eder.¹⁰ Bu iddialara karşılık Ebû Rîde ise teorisinin Yunan düşünürlere ve Stoacılar dayandırılmasını reddeder.¹¹ Şehristânî, Nazzâm'ın birçok filozofun eserini okuduğunu ve edindiği bilgileri Mu'tezilî fikirleriyle mezcettiğini dile getirir. Kümûn teorisini de onlardan edindiğini fakat metafizikçi filozoflardan ziyade *ashâb-ı kümûn ve z-zuhûr* olarak bilinen tabiatçı filozoflardan etkilendiğini

Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1995), 128-129; Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of the Kalam* (Cambridge: Harvard University Press, 1976), 498-499; Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 165; Fatmanur Örsdemir, "Âhiret Konularının Kelâm Kozmolojisiyle Temellendiren Eş'arî Bir Âlim: İbn Humeyr Es-Sebtî". *Rize İlahiyat Dergisi* 27 (Ekim 2024), 272-273.

⁶ Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülü Yayınları, 2019), 131; Demir, *Kelâmda Nedensellik*, 165.

⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/378-379; Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, 507; Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu I*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 224.

⁸ Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Min şüyûhi'l-Mu'tezile İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâühü'l-Kelâmiyye'l-felsefiyye* (Kahire: Dâru'n-Nedîm, 1989), 141, 150.

⁹ Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, 498, 505.

¹⁰ Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, 513.

¹¹ Ebû Rîde, *İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâühü'l-Kelâmiyye'l-felsefiyye*, 141-157.

söyler.¹² Bağdâdî (ö. 429/1037-38) de Nazzâm'ın elementler içerisinde ateşe verdiği önemden dolayı tabiatçı anlayışı kabul edebileceğini ifade eder.¹³ Nazzâm'ın öğrencisi Câhız (ö. 255/867) da ateş konusunda Nazzâm ve Dehriyye arasında geçen birçok tartışmayı *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde genişçe ele alır.¹⁴ Bu konuda Wolfson, Câhız'ın kitabında dehriler olarak ele alınan grubun Stoacılar olabileceğini ileri sürer.¹⁵ Bütün iddialara bakıldığında Nazzâm'a atfedilen kümûn ve zuhûr teorisinin meydana gelmesinde Aristotelesçi geleneğin ve Stoacıların etkisinin olduğu ifade edilebilir. Fakat Nazzâm edindiği bilgileri Wolfson'un da belirttiği gibi kendi âlem görüşüne göre biçimlendirerek özgün bir kümûn teorisi inşa etmeye çalışmıştır.¹⁶

Câhız, Nazzâm'ın kümûn anlayışı hakkındaki görüşlerine açık bir şekilde karşı çıkmaz. Fakat birkaç hususta eleştirilerde bulunur. Bu konuda farklı yorumlar yapılmıştır. Câhız'ın kümûn anlayışını reddettiğini ancak hocasına olan saygısından dolayı net bir eleştiride bulunmadığı ifade edilir.¹⁷ Van Ess ise Câhız'ın teoriyi kabul ettiğini fakat Nazzâm'ın septisizmini (şüphecililiğini) reddettiğini belirtir.¹⁸ Yavuz, onu kümûn anlayışını kabul edenler arasında sayar.¹⁹ Demir, Nazzâm'ın kümûn anlayışı konusunda en geniş bilgileri aktaranın Câhız olduğunu dile getirmekle birlikte onun teori hakkında fikirlerini açıkça ortaya koymadığı kanaatindedir. Fakat ona göre Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân* kitabının bir bölümünde insanlarda saklı olan ve sonraki süreçlerde ortaya çıkan bazı niteliklerin varlığından bahseder. Bu niteliklerin ise bir teori ortaya koyacak düzeyde olmadığını söyler.²⁰ Kandemir ise Câhız'ın *ed-Delâil* adlı kitabında kümûn kavramını doğrudan ele almasa da ateşin nesnelerde gizlendiği ibaresine dayanarak onun teoriyi kabul edebileceğini dile getirir. Ancak her şeye rağmen teoriyi ne düzeyde kabul ettiğine yönelik net bir çıkarımda bulunmanın zorluğuna dikkat çeker.²¹ Câhız konusunda önemli çalışmaları olan Cengiz, Câhız'ın kümûn teorisini kabul ettiğini söyler.²² Tüm bu açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda ve Câhız'ın *Kitâbu'l-Hayevân* kitabına bakıldığında Nazzâm'ın görüşlerine değer verdiği ve herhangi bir kuşku duymadığına yönelik görüşler ortaya koyduğu söylenebilir.²³ Câhız, kümûn ve zuhûr konusunda görüşünü açıkça dile getirmese de bu durum onun teoriyi kabul etmediği anlamına gelmemelidir. Zira o, genellikle kümûn ve zuhûr gibi kelâmın fizik mevzularına çok ilgili değildir. Öyle ki bu hususlar onun kitabında mizah konusu olmuştur.²⁴

Nazzâm'ın kümûn ve zuhûr anlayışına göre cisimlerde gizli bulunan özellikler daha sonra ortaya çıkar. Ona göre taş veya odunda ateşin izlerine rastlanabilir. Bu durumu kabul etmeyenlerin susamda ve zeytinyağında bulunan yağı da reddetmeleri gerekir. Hatta Nazzâm'a göre onlar insanda bulunan kanı kabul etmemeleri gerektiği ve sadece yarılma esnasında yaratıldığı kanaatindedir. Bunu acı olan bitkilerdeki acılığı veya baldaki tatlılığı tatmadan önce onlarda acılık-tatlılık bulunmadığını söyleyenler ile susam ya da zeytinde sıkma işlemi yapılmadan evvel onlarda bulunan yağın varlığını kabul etmeyenlerin durumuna benzettir. Zira ona göre bu durumlar onlarda gizli bulunan ve daha sonra ortaya çıkan özelliklerdir.²⁵ Nazzâm'a göre nesnelerde saklı olan durumların şartlar sağlandığında ortaya çıkma biçimlerinde

¹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/70.

¹³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 137.

¹⁴ Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965-1968), 5/6-40; Patricia Crone – Hanna Siurua, "Al-Jâhîz on *Aşhâb al-Jahâlât* and the Jahmiyya", *The Iranian Reception of Islam: The Non-Traditionalist Strands* (Leiden: Brill, 2016), 2/196.

¹⁵ Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, 504-505.

¹⁶ Nazzâm'ın kümûn düşüncesi ile diğer kelâmcıların görüşleri arasındaki farklar için bk. Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 131-132.

¹⁷ Nafiz Danışman, *Kelâm İlmine Giriş ve Mu'tezile Mütakellimlerinden Amr b. Bahr el-Câhız'ın Kitaplarından Parçalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1955), 131 (2. dn.).

¹⁸ Josef Van Ess, "Kümûn" *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: E. J. Brill, 1986), 5/385.

¹⁹ Yavuz, "Kümûn", (Erişim 15 Ekim 2023).

²⁰ Demir, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*, 171.

²¹ Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbü'd-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halk ve't-tedbîr* (Beyrut: Daru'n-nedveti'l-İslâmiyye, 1988), 13-16-17; Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 136.

²² Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik Câhız'ın Ahlâk Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 166.

²³ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/229, 4/320-321; Abdulkadir Karakuş, "A'râf Suresi, 189-190. Ayetlerini Anlamak Bağlamında Yaratılışı Yeniden Düşünmek", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48/48 (2019), 287-288.

²⁴ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 3/37-38; Cengiz, *Doğa ve Öznellik*, 45.

²⁵ Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, 5/6-8.

farklılıklar görülebilir. Örneğin, iki çubuğun birbirine sürtünmesiyle ateş, sütün çok sallanmasıyla köpük meydana gelir. Peynir de maya ve diğer işlenme şekillerine göre düzenlenir.²⁶

Nazzâm kûmûn ve zuhûra ayetleri de delil getirmeye çalışır. Bu hususta “*Yaktığınız ateşi gördünüz mü? Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan biz miyiz?*”²⁷ ayetine atıfta bulunarak ağaçta ateşin gizlendiğini ifade eder. Bu ayete dayanarak taşın içinde ateşin gizlendiğini belirtir. Buradan hareketle bir kimsenin taşa vurduğunda veya odun parçalarının birbirine sürtünmesiyle açığa çıkan ateşte Allah’ın ateşi yaratma kudretine işaret eder. Böylece ona göre ateş ve su bir ağaçta beraber bulunabilir. Bu durum ateşin odun parçasında gizlendiğini gösterir. Nazzâm, “Yemyeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O’dur; işte ondan yakıp durmaktasınız”²⁸ ayetini de delil olarak ortaya koyar.²⁹ Câhız da Nazzâm gibi belli şeylerin insanlarda gizli olduğunu düşünür. İnsan tabiatında saklı olan özelliklerin bulunduğunu ve zamanla ortaya çıktığını dile getirir. Ona göre insanlarda potansiyel yetenekler ve beceriler vardır. Bunlar zamanla insana yarar ve fayda sağlar. İnsanın da bunların farkında olup hayatı boyunca açığa çıkarması gerektiğini vurgular. Bu durumu çöllerde bulunan tohumların zamanı geldiğinde su veya yağmur gibi etkenlerle sulanıp büyümeye başlamasına benzetir. Buradan hareketle farklı yeteneklerin her insanın tabiatında saklı olduğunu ve ilgi alanına göre açığa çıktığı kanaatindedir. Söz gelimi bazı kimseler matematik, geometri ve astronomiye ilgi duyabilir ve bu ilgiler yavaş yavaş gelişerek açığa çıkar. Hatta hayatlarının son demlerinde de olabilir. Ona göre insanların bu ilgileri farklı sebeplerden kaynaklanabilir. Bu sebepler kalıtsal veya ırksal faktörlere de dayandırılabilir. Örneğin, bir kimsenin önceki nesli kuvvetli ise o da kuvvetli olabilir. Diğer taraftan çevre ve insanın tecrübeleri de ilgileri noktasında bir başka etkidir. Tüm bunlar insanda saklı olan arzuları ortaya çıkarır. Câhız’a göre bu arzular şarkı söyleme, savaşı sevme veya başka ilgiler olarak tezahür edebilir. Savaşı seven kimse orduya katılır. Bazı kimseler sahaflığı, parayı, mülkü tercih edebilir. Bireylerin hırsları da onları farklı şeylere yönlendirebilir. Bir müddet geçtikten sonra bu kimselere neden o mesleği veya hobiye seçtikleri sorulduğunda bir yanıt da veremeyebilirler. Zira Câhız’a göre bahsedilen kimselerin yöneldikleri istekler veya meslekler yalnızca ırksal ya da kalıtsal da olmayabilir.³⁰ Görülüyor ki Câhız’a göre kişinin istekleri tabiatında gizli bulunan etkenlerden (kalıtsal/ırksal) ya da çevresel faktörlerden kaynaklı olabilir. Sonuç itibarıyla hem Nazzâm hem de Câhız varlıklarda ve nesnelerde gizli tabiatların bulunduğunu kabul eder. Bu tabiatlar ise şartlara ve durumlara göre ortaya çıkar. Bu durumlarda kûmûn teorisinin izleri olduğu gibi genotip ve fenotip de kapsamına girdiği söylenebilir.

3. Genotip ve Fenotip Kavramları

J. D. Watson fenotipi, bir organizmanın görünümü veya fiziksel yapısı, genotipi ise organizmanın genetik yapısı olarak tanımlar.³¹ Monroe Strickberger ise *Genetik* adlı kitabında fenotipi daha ayrıntılı açıklar. Ona göre fenotip, bir organizmada gözlemlenebilen tüm biyolojik özellikleri kapsar. Bunlar kimyasal, yapısal ve davranışsal özellikler içerebilir ancak genetik yapının kendisini dışarıda tutar.³² Konuyla alakalı bilinmesi gereken bir diğer kavram da “fenotipik plastisite” kavramıdır. Bu kavram, genotipin farklı çevresel koşullara maruz kaldığında birden fazla fenotip üretebilme yeteneği olarak tanımlanır. Bu özellik organizmanın çevresel değişikliklere uyum sağlama yeteneğinin önemli bir düzenleyicisi olarak kabul edilir.³³ Bu tanımları daha ayrıntılı ve açık bir şekilde ifade edecek olursak genotip, bir organizmanın anne ve babasından miras aldığı özel genetik materyalidir. Dolayısıyla, organizmanın görünümü farklılaştığından fenotip zamanla değişse de mutasyon olarak bilinen nadir

²⁶ Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, 5/52.

²⁷ el-Vâkıa 56/71-72.

²⁸ el-Yâsîn 36/80.

²⁹ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/92; Said H. Mansûr, *The World-View of Al-Jahiz in Kitâb Al-Hayawân* (İskenderiye: Daru'l-Maarif, 1977), 78-79; Abdulkadir Karakuş, “Kur’an Perspektifinden Din-Bilim İlişkisi”, *Akif* 52/2 (2022), 67.

³⁰ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/201-202.

³¹ J.D. Watson, *Molecularbiology of the Gene* (New York: W.A. Benjamin, 1970), 14.

³² Frederick B. Churchill, “William Johannsen and the Genotype Concept”, *Journal of the History of Biology* 7/1 (1974), 6.

³³ Carl D. Schlichting, “Phenotypic Integration and Environmental Change”, *BioScience* 39/7 (01 Ağustos 1989), 460; Sun Lidan vd., “Functional Mapping: How to Map Genes for Phenotypic Plasticity of Development”, *Evolutionary Biology: Biodiversification from Genotype to Phenotype*, ed. Pierre Pontarotti (Evolutionary Biology Meeting, Cham Heidelberg: Springer, 2015), 4.

genetik değişiklikler dışında genotip nispeten sabit kalır.³⁴ Fenotip ise genotipin çevresel faktörlerle etkileşimi sonucu ortaya çıkan gözlemlenebilir özellikler ve davranışlar bütünüdür. Bu özellikler, organizmanın fiziksel görünümünü (saç rengi, göz rengi, boy) ve biyo-kimyasal özelliklerini (enzim aktiviteleri, hormon seviyeleri) içerir.³⁵ Genotip, fenotipin temelini oluşturur ancak fenotip yalnızca genotip tarafından belirlenmez. Fenotipi üretmek için çevreyle etkileşime giren bir genler topluluğunun olması gerekir.³⁶ Çevresel faktörler (beslenme, iklim, yaşam koşulları vb.) genotipin nasıl ifade edildiğini etkileyebilir. Örneğin, genetik olarak uzun boylu olma potansiyeline sahip bir birey, yeterli beslenme almazsa bu potansiyeline ulaşamayabilir. Bu nedenle aynı genotipe sahip bireyler (tek yumurta ikizleri) farklı çevresel koşullarda farklı fenotiplere sahip olabilirler. Genotip ve fenotip arasındaki ilişki, biyolojinin birçok alanında etkindir. Genotip, bireyin genetik yapısını belirlerken fenotip bu genetik yapının çevresel faktörlerle etkileşimi sonucu ortaya çıkan gözlemlenebilir özelliklerdir. Bu iki kavram, tıp, tarım, evrimsel biyoloji, ekoloji ve adli bilimler gibi çeşitli disiplinlerde önemli uygulamalara sahiptir. Öte yandan bunlar organizmanın nasıl görüldüğü ve davrandığını ortaya koyar. Ayrıca havadaki nemden kansere yol açabilen hücre modifikasyonu gibi epigenetik faktörlere kadar her şeye bağlı olabilir.³⁷

4. Genotip ve Fenotip Tartışmalarında Teolojik Eksen

Biyoloji veya biyolojinin epistemolojisi üzerine çalışan bilim insanları, insan davranışlarını ve performanslarını belirlemek için insan biyolojisini zorunlu neden-sonuç ilişkisine dayandırmışlardır.³⁸ Bu yaklaşım, insan davranışlarının genlere dayandığını öne sürerek Tanrı'ya herhangi bir etkinlik alanı bırakmamıştır. Ayrıca, genlerin insan davranışlarını belirlediği iddiası, insanın özgür ve iradeli bir varlık olduğu düşüncesini ortadan kaldırmıştır. Genetik determinizme göre insan, DNA tarafından programlanır.³⁹

Genetik determinizm, insan varoluşunun zekâ, davranış, gelişim, sağlık, hastalık ve tüm fiziksel özelliklerin genler tarafından önceden belirlendiğini savunan bir felsefi görüştür.⁴⁰ Bu görüşe göre insan yaşamları ve eylemleri, bireyi oluşturan hücrelerin biyokimyasal özelliklerinin kaçınılmaz sonuçlarıdır. Bu özelliklerin ise her bireyin genleri tarafından belirlendiğini savunur.⁴¹ Bu bakış açısına göre genler tek başına tüm canlı varlıkların özelliklerinin ve davranışlarının kaynağıdır.⁴² Genetik determinizmi savunanların düşüncelerine bakıldığında, genlerin insan doğasını, davranışlarını, değerlerini, inançlarını, duygularını, sportif yeteneklerini, dindarlıklarını, anti-sosyal davranışlarını, cinsiyet kimliklerini, kültürünü ve yaşam döngüsünü belirlediğine dair bir inancın hâkim olduğu görülür.⁴³ Bu düşünceye göre, genler, organizmanın yaşamının tüm yönlerinin temelini oluşturan bağımsız nedensel etkenlerdir. Bu bakış açısı, insan yaşamının kendi kontrolü altında değil, genlerinin kontrolü altında olduğunu ve insanın kaderinin genleri tarafından belirlendiğini ima eder. Genlerin, bireyin tüm biyolojik ve davranışsal özelliklerini

³⁴ Monroe Strickberger, *Genetics* (New York: The Macmillan Company, 1968), 102.

³⁵ Churchill, "William Johannsen and the Genotype Concept", 6.

³⁶ Paul Griffiths - Karola Stotz, *Genetics and Philosophy: An Introduction* (Cambridge: Cambridge university press, 2013), 26.

³⁷ Lewontin, Richard (2008). The genotype/phenotype distinction. Stanford Encyclopedia of Philosophy.

³⁸ Jérémy Castéra - Pierre Clément, "Teachers' Conceptions About the Genetic Determinism of Human Behaviour: A Survey in 23 Countries", *Science & Education* 23/2 (Şubat 2014), 420; Esra Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 265.

³⁹ Ödemiş, "Determinizmin Yeni Savunması", 42.

⁴⁰ Niklas Gericke vd., "Exploring Relationships Among Belief in Genetic Determinism, Genetics Knowledge, and Social Factors", *Science & Education* 26/10 (Aralık 2017), 1226; I De Melo-Martin, "Firing up the Nature/Nurture Controversy: Bioethics and Genetic Determinism", *Journal of Medical Ethics* 31/9 (01 Eylül 2005), 526; Sümeyye Güngör - Ramazan Erdem, "Genetik Determinizme Dair Kavramsal İnceleme", *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (30 Eylül 2021), 663.

⁴¹ Matthew Gildersleeve - Andrew Crowden, "Genetic Determinism and Place", *Nova prisutnost* XVII/1 (26 Mart 2019), 142; Türker Kılıç, *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), 28; Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 265; Sibel İnan, "Genin Ötesine Geçmek: Biyoloji Eğitiminde Epigenetik", *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, (26 Mart 2021), 81; Bernhard Kegel, *Epigenetik*, çev. Sema Özgün (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 44.

⁴² Hub Zwart, "Genetic Determinism", *Encyclopedia of Global Bioethics*, ed. Henk Ten Have (Cham: Springer International Publishing, 2014), 1; Gildersleeve - Crowden, "Genetic Determinism and Place", 142; Güngör - Erdem, "Genetik Determinizme Dair Kavramsal İnceleme", 662.

⁴³ Joseph Carroll vd., "A Cross-Disciplinary Survey of Beliefs About Human Nature, Culture, and Science", *Evolutionary Studies in Imaginative Culture* 1/1 (31 Temmuz 2017), 6; Maide Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale* (İstanbul: BETİM, 2022), 47.

şekillendirdiği ve bu nedenle çevresel faktörlerin ve bireysel iradenin rolünün sınırlı veya yok denecek kadar az olduğu düşüncesi, genetik determinizmin temelini oluşturur.⁴⁴

Genetik determinizmin iddiası doğru kabul edilirse, teolojik açıdan birçok problem ortaya çıkar. Bu problemlerin en önemlilerinden biri insanın özgürlüğü meselesidir. Eğer insanın sergilediği davranışlar kendi iradesiyle gerçekleşmiyorsa, Tanrı'nın insan davranışlarına karşılık verdiği ceza ve ödüller adalet sorununu gündeme getirecektir. Çünkü insanın iyi veya kötü davranışları kendi iradesinden bağımsız olarak gerçekleşiyorsa, bu eylemler için ceza veya ödül verilmesi adil bir yaklaşım olmayacaktır. Bu durum, Tanrı'nın adaleti ve insanın sorumluluğu gibi temel teolojik kavramlar üzerinde ciddi tartışmalara yol açabilir.

5. Genotip ve Fenotipin Teolojik Yorumu Olarak Kümûn-Zuhûr

Son yıllarda genetik biliminde yapılan çalışmalar, 2016 yılından itibaren genetik kodlamayı aşan ve genetik kodun sınırlarını ve yetkilerini aşan yeni bir kodlama sistemi olan epigenetiği ortaya koymuştur.⁴⁵ Epigenetik, genetiğin sadece veya tamamen DNA dizilerinde kodlandığı varsayımına karşı çıkarak, başka kalıtım mekanizmalarının varlığını kabul eder.⁴⁶ Günümüzde epigenetik, DNA dizisinde değişiklik yapmadan genom aktivitesini düzenleyen ve mitoz veya mayoz bölünme ile yavru hücrelere aktarılabilen, genlerin faaliyetini etkileyen moleküler faktörler ve süreçler olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷ Bu tanımla birlikte, epigenetik teori genetik determinizme karşı öne sürülmüştür. Epigenetik, insanın biyolojik yapısının sadece kişiliği, davranışları, zekâsı ve fiziksel özellikleri üzerinde tek etmen olmadığını vurgular.⁴⁸ Aksine, insan davranışlarının zamandan, mekândan ve kültürden bağımsız bir şekilde değerlendirilemeyeceği, bu faktörlerin önemli rol oynadığı belirtilmektedir.⁴⁹

Epigenetik, DNA'nın sadece statik bir kalıtsal kod değil, aynı zamanda çevresel sinyallerle etkileşime girebilen dinamik bir yapı olduğunu öne sürer.⁵⁰ Bu sinyaller, genlerin açılıp kapanmasını sağlar ve dolayısıyla ürettikleri proteinlerin miktarını ve işlevini etkileyerek yaşam boyunca değişimi mümkün kılar. İnsanın içinde bulunduğu mikro ve makro evren, düşünceleri, duyguları, inançları, beslenme şekli, tarihsel ve coğrafi konumu, kültürel mirası, eğitim seviyesi, maddi ve manevi yaşam koşulları ve daha fazlası, bu epigenetik süreci yönlendiren sinyallerden sadece birkaçıdır.⁵¹ Epigenetik anlayış, insan yaşamının statik bir kader değil, sürekli değişen ve çevresel etkilerle şekillenen bir süreç olduğunu vurgular. Bu durum, bireylerin yaşam tarzlarını ve çevrelerini bilinçli bir şekilde değiştirerek epigenetik kodlarını optimize etmelerine ve sağlıklı bir yaşam sürmelerine imkân verir. Epigenetik araştırmaları, beslenme, stres ve travma gibi faktörlerin gen ekspresyonunu ve dolayısıyla hastalık riskinin artmasını veya azalmasını nasıl etkileyebileceğini göstermiştir. Bu bulgular, epigenetik mekanizmaların insan sağlığı ve hastalığı üzerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Epigenetik, sadece bireysel yaşamı değil, toplumların ve nesillerin de sağlıklı ve sürdürülebilir bir geleceğe kavuşması için yeni ufuklar açmaktadır. Epigenetik araştırmaları ve uygulamaları, çevresel faktörlerin insan sağlığı üzerindeki etkisini daha iyi anlamamızı ve bu etkiye karşı etkili müdahaleler geliştirmemizi sağlayabilir.

Genetik determinizm, fenotip özelliklerin (görünür özellikler) önceden genotip (genler) tarafından belirlendiğini savunur. Bu bakış açısına göre, tek yumurta ikizlerinin sayısal yetenekleri, boy ölçüleri ve ses

⁴⁴ George P. Smith, - Thaddeus J. Burns, "Genetic Determinism or Genetic Discrimination?", *Journal of Contemporary Health Law & Policy* 11/1 (1994), 35; Marc A.T. Muskavitch, "Genetic Determinism in the Post-Genomic Age", *Integritas: Advancing the Mission of Catholic Higher Education* 3/1 (15 Ekim 2014), 1; Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 47; Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 88-89.

⁴⁵ Kılıç, *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*, 28.

⁴⁶ Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 109.

⁴⁷ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 62-63; Kılıç, *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*, 27-28.

⁴⁸ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 73.

⁴⁹ İnan, "Genin Ötesine Geçmek", 81; Kegel, *Epigenetik*, 303; Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 83.

⁵⁰ Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 136-137.; Hasan Cansız, "Kelâmda Hikmet Teorileri ve Hikmet-İlâhî Fiil İlişkisi", *Akıf* 53/1 (2023), 2.

⁵¹ Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 307; Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 73; İnan, "Genin Ötesine Geçmek", 82.

tonları gibi tüm özellikleri aynı olması beklenirdi. Ancak, gözlemlerimiz bu beklentiye doğrulamamaktadır.⁵² Tek yumurta ikizleri, sayısal yetenek, boy ve ses tonu gibi birçok özellikte farklılıklar gösterebilir.⁵³ Dahası, olaylara tepkileri, zevkleri ve alışkanlıkları da farklı olabilir. Bu durum, insan doğasının sadece genetik kodlama tarafından değil, aynı zamanda gen-çevre etkileşimi sonucunda şekillendiğini göstermektedir.⁵⁴ Herhangi bir anda bir organizmanın durumu hem hücrelerinde taşıdığı genlere hem de gelişimin gerçekleştiği çevreye bağlıdır. Farklı çevrelerdeki farklı genotipler, farklı gelişme biçimleri gösterebilir. Örneğin, bir genotip düşük sıcaklıklarda daha iyi gelişirken, bir diğeri yüksek sıcaklıklarda daha iyi gelişebilir. Tek yumurta ikizleri, aynı genlere sahip olsa da farklı farklı ortamlarda gelişirler. Bu farklı ortamlar, genlerin ekspresyonunu (etkisini) ve dolayısıyla ortaya çıkan fenotip özelliklerini etkileyebilir.⁵⁵

Genotip ile fenotip kavramlarını bir arada düşündüğümüzde özellikle yaratılışa anlam verme açısından kümûn ve zuhûr teorisi ile paralellik arz ettiği görülür. Çünkü kümûn-zuhûr teorisine göre, varlık bir defa yoktan yaratılmış olup maddedeki değişimler yoktan yaratma ile değil, ilk yaratma anında yapılarına yerleştirilen niteliklerin açığa çıkması ile gerçekleşir. Bu teori, varlıkların tek bir zamanda bir bütün olarak yaratıldığını ve daha sonra ortaya çıkacak özelliklerin ilk yaratma anında potansiyel olarak varlıkta mevcut olduğunu savunur. Bu nedenle, insanlar, hayvanlar, bitkiler ve diğer cansız varlıklar bir anda yaratılmıştır. Dolayısıyla genotipte var olan ve insanın doğasını belirleyen genetik yapının ilk etapta Allah tarafından yaratıldığı söylenebilir. Çevresel etkenlerin genetik yapıda yaratılan farklı potansiyel özelliklerin açığa çıkmasına uygun şartları sağlaması, zuhûr teorisi ile birebir uyumunu göstermesi açısından önemlidir. Böylece uygun şartlar sağlanıp gizli özellikler ortaya çıktıktan sonra çevresel etmenlerin insan üzerindeki etkisinden de bahsedilebilecektir. Zira her ne kadar teoride genetik yapının yaratılışın ilk anında insanın tabiatına yerleştirildiği kabul edilse bile hangi durumlarda ve şartlarda nasıl tezahür edebileceği sorusu önümüzde durmaktadır. Bu yüzden epigenetiğin çevresel etkenlere yaptığı vurgu, zuhûr teorisini daha iyi anlamaya da yardımcı olmaktadır. Benzer şekilde epigenetiğin daha iyi anlaşılması ve etkisinin ön plana çıkarılması açısından kümûn ve zuhûr teorisinin varlığı önem kazanmaktadır. Bu noktada bilimsel teorilerin Allah'ın yaratması hususunda ve tanrının bir eylemi olarak kabul edilmesinin makul olabileceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Ancak burada kümûn-zuhûr süreçleri mekanik determinist bir tarzda işlemez. Zira tüm bu süreçlerin Allah'ın gözetimi ve kontrolü altında ilerlediğine yaptığı vurguyu ve bundan dolayı kümûn ve zuhûrun yeni bir yaratma ve Allah'ın fiili olarak kabul edildiğini de unutmamak gerekir. Bilimin değişebilirliği göz önünde bulundurularak bir sonuca gidildiğinde modern bilimin genotip-fenotip gibi kavramları Tanrısal eylemi anlamak açısından kümûn-zuhûr teorisi olarak kabul edilebilir. Böylece biyolojik ve bilimsel yönü açıklanan birçok teorisinin tanrının eylemi olarak kabul edilmesinin de önü açılmış olur. Bilimsel teorilerin tanrının varlığına aykırılık teşkil etmeyeceği ve bununla birlikte her bilimsel teorisinin tanrıyla anlamlılık kazanabileceği neticesine de ulaşmanın gayet makul olabileceği söylenebilir.

6. İnsanın Kaderi Açısından Genotip-Fenotip ve Kümûn-Zuhûr

Genetik determinizmin, insan davranışlarının, karakterinin ve kişiliğinin tamamen genlerin neden-sonuç ilişkisine dayalı bir zorunluluğa dayandırılması, insanın eylemlerindeki özgürlüğü ciddi bir problem haline getirmiştir. Bu bağlamda, genotip-fenotipi epigenetik paradigmalardan üzerinden düşündüğümüzde, insanın doğasının özgürlüğe dayalı bir temele sahip olduğu hem teolojik hem de bilimsel açıdan ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu bilimsel teorilere göre insanın bütün eylem ve davranışlarının yalnızca genlere ait bir varyasyonla oluşmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, gerekli şartlar sağlandığında, insanın bütün eylemleri yapabilecek potansiyele sahip olduğu söylenebilir.

⁵² Kegel, *Epigenetik*, 215; Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 48-49.

⁵³ İsmail Hakkı Aydın, *Beyin Sızınız 2.0 Metaverse Beyinler Arası İnternet Dünya Beyin Ağı*, Wbw (İstanbul: Girdap Yayınları, 2021), 153.

⁵⁴ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 200.

⁵⁵ Richard C. Lewontin vd., *Genlerimizden İbarettir Değiliz* (İstanbul: Yordam Kitap, 2015), 354-355.

Kümûn-zuhûr teorisi açısından, genlerin çeşitli şartların ve durumların insanda bulunan özellikleri açığa çıkarmak için uygun olması ve bu durumların ortaya çıkmasıyla birlikte farklı mutasyonlara uğrayabileceği söylenebilir. Ayrıca bu mutasyonların Tanrı tarafından genlere yüklenmiş bir potansiyel olarak kabul edildiği ifade edilebilir. Bu teoriye göre, genlerin potansiyel olarak taşıdığı özellikler, uygun şartlar sağlandığında insan kişilik ve karakteri üzerinde etkili olacak ve bu özellikler ortaya çıkacaktır. Kümûn-zuhûr teorisinin önemli bir yönü, genetik paradigmalarla ele alınan neden-sonuç ilişkisini ortadan kaldırmaması ve bu ilişkiyi Tanrı'nın bir düzeni olarak kabul etmesidir. Evrimsel süreçte gelişen birçok olgunun, Tanrı tarafından genlerde potansiyel olarak var edilmiş ve çevresel koşullarda duruma göre değişebilen olgular olarak yaratıldığı öne sürülebilir. Bu bağlamda, kümûn-zuhûr teorisi, insanın doğasının ve eylemlerinin yalnızca genetik faktörlerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda çevresel ve ilahi faktörlerin de bu süreçte rol oynadığını öne sürer. Bu yaklaşımlar, insanın tüm eylemlerini gerçekleştirme potansiyeline sahip olduğunu ve gerekli şartlar sağlandığında bu potansiyelin ortaya çıkabileceğini savunur. Nitekim kümûn ve zuhûr teorisi insanda gizli bulunan potansiyel birçok özelliğin zaman içerisinde ortaya çıkacağını öne sürerek insan tabiatının veya karakterinin açığa çıkmasında etkili olan farklı birçok etkene de kapı açmaktadır. Ancak bu etkenlerin etki düzeyi tam olarak bilinmemektedir. Yukarıda Câhız'ın da ifade ettiği gibi bu etkenler kalıtsal veya ırksal olabileceği gibi çevresel faktörlerden de kaynaklı olabilir. Bu durum günümüzün biyolojik gelişmeleri göz önünde bulundurulduğunda genetiğin ve epigenetiğin insan tabiatının gelişiminde farklı düzeylerde etkili olabileceğini göstermektedir. Böylece insanın karar verme sürecinde yalnızca genlerin etkili olmayıp çevresel faktörlerin de etkilerinin olduğu söylenebilir. Bu durum insanı özgür irade noktasında da otonom bir konuma getirmektedir. Bundan dolayı insan Tanrı'nın vereceği mükâfat veya cezayı hak etmiş olacaktır.

Sonuç

Modern biyoloji ve genetik bilimlerinin gelişimi, insan doğası ve davranışlarına dair sunduğu bilgiler insan özgürlüğü ile iradesi konularında yeni sorular doğurmuştur. Kümûn-zuhûr teorisi ve genetik paradigmalar, insan doğasının özgürlüğe dayalı bir temele sahip olduğunu ve genetik determinizmin öne sürdüğü katı sınırlamaların ötesine geçilebileceğini göstermektedir. Bu teoriler, insanın doğasını ve eylemlerini hem teolojik hem de bilimsel açıdan anlamak için kapsamlı bir çerçeve sunar. İnsanın doğasında gizli olan yetenek ve becerilerin, onun ilgileri ve eylemleri üzerindeki etkisini vurgular. Ayrıca, tutumların durumlar ve şartlara göre şekillendiğini öne sürerek bu durumu genetik ve epigenetik alanına dahil eder. Bunun yanı sıra, insan eylemlerinde genlerin yanı sıra çevresel faktörlerin de etkili olabileceğini belirterek, insanın özgürlüğü konusunda teolojik bir paradigma sunar.

Genetik determinizm, bireyin genetik yapısının (genotip) belirleyici olduğunu ve bu yapının çevresel faktörlerle şekillendiğini (fenotip) öne sürer. Ancak, kümûn-zuhûr teorisi, varlıkların içsel potansiyellerinin zamanla ve çeşitli etkenlerle açığa çıktığını savunur. Bu bağlamda, insanın genetik kodu yalnızca potansiyel bir yapı taşır ve bu potansiyel, çevresel etkiler ve bireysel irade ile şekillenerek özgürlüğün imkânını ortaya koyar. İnsan, genetik ve çevresel belirleyiciliklerin ötesinde, kendi potansiyelini gerçekleştirme kapasitesine sahiptir. Bu yaklaşım, bilimsel paradigmaların yaratılış ve Tanrı inancıyla hiçbir şekilde çelişkili bir nitelik taşımadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bilim, doğanın mekanizmalarını açıklamaya çalışırken Tanrı inancı bu mekanizmaların ardındaki nihai nedeni arayabilir. Tarihsel süreçte inşa edilen din-bilim çatışmasının ve bilimin tamamen dinden ve Tanrı'dan soyutlanmış halinin bu noktada pek anlamlı olmadığı ifade edilebilir. Bilimsel keşifler, doğanın işleyişine dair derinlemesine anlayışlar sunarken bu anlayışlar Tanrı inancıyla çelişmek zorunda değildir. Bu iki alan birbirini tamamlayıcı nitelikte olabilir ve daha geniş bir anlayış sunabilir. Genotip-fenotip ilişkisi, epigenetik ve kümûn-zuhûr teorisi, insan doğasının özgürlüğe dayalı bir temele sahip olduğunu savunarak hem bilimsel hem de teolojik perspektiflerin bir arada değerlendirilebileceğini göstermektedir. Epigenetik, genlerin çevresel faktörlerle nasıl etkileşime girdiğini ve bu etkileşimlerin genlerin ifadesini nasıl değiştirdiğini inceler. Bu, genetik yapının sabit ve değişmez olmadığını, çevresel etkilerle şekillenebileceğini gösterir. Dolayısıyla, insanın genetik kodu,

sadece belirli bir potansiyel sunar ve bu potansiyelin nasıl ortaya çıkacağı, bireysel seçimler ve çevresel faktörlerle belirlenir. Bu yüzden, bilimsel ilerleme ve dini inançlar arasında zorunlu bir çatışma bulunmadığını söylemek mümkündür. Aksine, bu iki alan birbirini zenginleştirerek daha kapsamlı ve derinlemesine bir anlayış sunabilir. Bilim, evrenin nasıl işlediğini açıklamaya çalışırken, din, bu işleyişin ardındaki anlamı ve amacı sorgular. Bu bağlamda, insan doğasının ve özgürlüğünün anlaşılmasında hem bilimsel hem de teolojik perspektiflerin bir arada değerlendirilmesi, daha bütüncül ve zengin bir anlayış sunabilir.

Beyanname/Declaration

1. Finans/Teşvik: Yazarlar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir. / The authors declare that no funding/incentive was used in the study.

2. Çıkar Çatışması: Yazarlar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir. / The authors declare that there is no conflict of interest in the study.

3. Etik Beyan: Yazarlar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. / The authors declare that research and publication ethics have been followed in this article. In addition, Ethics Committee Approval is not required for this research.

4. Yazar Katkısı: Her bir yazarın katkı oranı %50'dir. / The contribution rate of each author is 50%.

Kaynakça

- Aydın, İsmail Hakkı, *Beyin Sizsiniz 2.0 Metaverse Beyinler Arası İnternet Dünya Beyin Ağı*, Wbw. İstanbul: Girdap Yayınları, 2021.
- Bağdâdi, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Barış, Maide. *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*. İstanbul: BETİM, 2022.
- Câhız, Amr b. Bahr. "Kitmânü's-sır ve hıfzu'l-lisân". *Resâ'ilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1964.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Giysiler, Kitaplar, Öğretmenler ve Şarkıcı Kızlar Kitabı*. çev. Muharrem Hilmi Özev. İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitabü'd-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halk ve't-tedbîr*. Beyrut: Daru'n-nedveti'l-İslâmiyye, 1988.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 7 Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965-1968.
- Can, Seyithan. "İnsan Davranışlarının Kökenleri ve Karşılıklı Etkileşimleri Bağlamında Kelâm-Nörobiyoloji İlişkisi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (15 Haziran 2024), 170-194. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1442616>
- Can, Seyithan. "Marifetullah'ın Vücûbiyetine İlişkin Yaklaşımlara İnsanın Psikolojik, Genetik ve Nörobiyolojik Doğası Bağlamında Bir Çözümleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (15 Aralık 2023), 349-368. <https://doi.org/10.18505/cuid.1342573>
- Can, Seyithan. "Modern Anatominin Hareket Kuramı Ekseninde Klasik Kelâmın İnsan Fiilleri Anlayışına Uzlaşımçı Yaklaşım". *Kader* 18/2 (2020), 570-586.
- Cansız, Hasan. "Kelâmda Hikmet Teorileri ve Hikmet-İlâhî Fiil İlişkisi". *Akif* 53/1 (2023), 1-20. <https://dx.doi.org/10.51121/akif.2023.29>
- Carroll, Joseph vd. "A Cross-Disciplinary Survey of Beliefs About Human Nature, Culture, and Science". *Evolutionary Studies in Imaginative Culture* 1/1 (31 Temmuz 2017), 1-32. <https://doi.org/10.26613/esic/1.1.2>
- Castéra, Jérémy. – Clément, Pierre. "Teachers' Conceptions About the Genetic Determinism of Human Behaviour: A Survey in 23 Countries". *Science & Education* 23/2 (Şubat 2014), 417-443.
- Cengiz, Yunus. *Doğa ve Öznellik Câhız'ın Ahlâk Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Churchill, Frederick B. "William Johannsen and the Genotype Concept". *Journal of the History of Biology* 7/1 (1974), 5-30.
- Crone, Patricia – Siurua, Hanna. "Al-Jâhîz on Aşhâb al-Jahâlât and the Jahmiyya". *The Iranian Reception of Islam: The Non-Traditionalist Strands*. 3 Cilt. Leiden: Brill, 2016, 196-211.
- Danışman, Nafiz. *Kelâm İlmine Giriş ve Mu'tezile Mütakellimlerinden Amr b. Bahr el-Câhız'ın Kitaplarından Parçalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1955.
- De Melo. - Martin, I. "Firing up the Nature/Nurture Controversy: Bioethics and Genetic Determinism". *Journal of Medical Ethics* 31/9 (01 Eylül 2005), 526-530.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ebû Rîde, Muhammed Abdülhâdî. *Min şüyûhi'l-Mu'tezile İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâühü'l-Kelâmiyye'l-felsefiyye*. Kahire: Daru'n-Nedîm, 1989.
- Ess, Josef Van. "Kümûn", *The Encyclopaedia of Islam*. ed. C. E. Bosworth vd. Leiden: E. J. Brill, 1986.

- Gericke, Niklas vd., "Exploring Relationships Among Belief in Genetic Determinism, Genetics Knowledge, and Social Factors". *Science & Education* 26/10 (Aralık 2017), 1223-1259.
- Gildersleeve, Matthew. – Crowden, Andrew. "Genetic Determinism and Place". *Nova prisutnost* XVII/1 (26 Mart 2019), 139-162.
- Griffiths, Paul. – Stotz, Karola, *Genetics and Philosophy: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Güngör, Sümeyye. - Erdem, Ramazan. "Genetik Determinizme Dair Kavramsal İnceleme". *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (30 Eylül 2021), 660-674.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbnî'r-Râvendî el-mülhid*. thk. H.S. Nyberg. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1925.
- İbn Fûrek, Ebûbekir Muhammed b. Hasen. *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrût: Dârü'l-Meşrik, 1987.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânu'l-'Arab*. thk. A. Ali Kebîr vd. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, t.y.
- İnan, Sibel. "Genin Ötesine Geçmek: Biyoloji Eğitiminde Epigenetik". *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, (26 Mart 2021), 74-89.
- İsfehânî, Râgıp. *Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*. nşr. Mustafa Baz. y.y :Mektebut-u Nazar, t.y.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Karakuş, Abdulkadir. "A'râf Suresi, 189-190. Ayetlerini Anlamak Bağlamında Yaratılışı Yeniden Düşünmek". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48/48 (2019), 279-302.
- Karakuş, Abdulkadir. "Kur'an Perspektifinden Din-Bilim İlişkisi". *Akif* 52/2 (2022), 57-72. <https://doi.org/10.51121/akif.2022.22>
- Kegel, Bernhard. *Epigenetik*. çev. Sema Özgün. İstanbul: Say Yayınları, 2022.
- Kılıç, Türker. *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Koloğlu, Orhan Şener. "İbn Hazm'da Kümûn ve Yaratma". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 193-218.
- Lewontin, Richard C. vd., *Genlerimizden İbarete Değiliz*. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Lidan, Sun vd., "Functional Mapping: How to Map Genes for Phenotypic Plasticity of Development". *Evolutionary Biology: Biodiversification from Genotype to Phenotype*. ed. Pierre Pontarotti. Evolutionary Biology Meeting, Cham Heidelberg: Springer, 2015.
- Mansûr, Said H. *The World-View of Al-Jahiz in Kitâb Al-Hayawân*. İskenderiye: Daru'l-Maarif, 1977.
- Muskavitch, Marc A.T., "Genetic Determinism in the Post-Genomic Age". *Integritas: Advancing the Mission of Catholic Higher Education* 3/1 (15 Ekim 2014), 1-21.
- Neşşâr, Ali Sami. *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu I*. çev. Osman Tunç. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Örsdemir, Fatmanur. "Âhiret Konularını Kelâm Kozmolojisiyle Temellendiren Eş'arî Bir Âlim: İbn Humeyr Es-Sebtî". *Rize İlahiyat Dergisi* 27 (Ekim 2024), 267-280. <https://doi.org/10.32950/rid.1503241>.
- P. Smith, George. - J. Burns, Thaddeus. "Genetic Determinism or Genetic Discrimination?". *Journal of Contemporary Health Law & Policy* 11/1 (1994), 23-61.
- Schlichting, Carl D. "Phenotypic Integration and Environmental Change: What Are the Consequences of Differential Phenotypic Plasticity of Traits?". *BioScience* 39/7 (01 Ağustos 1989), 460-464.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ebû Ali Mehnâ ve Âli Hasan Fâ'ûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- Soysal, Esra Kartal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Strickberger, Monroe. *Genetics*. New York: The Macmillan Company, 1968.
- Taylor, Peter. – Richard, Lewontin. "The Genotype/Phenotype Distinction". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Zalta Edward N., 2021.
- Watson, James Dewey. *Molecularbiology of the Gene*. New York: W.A. Benjamin, 1970.
- Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of the Kalam*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kümûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kumun>
- Zwart, Hub. "Genetic Determinism". *Encyclopedia of Global Bioethics*. ed. Henk Ten Have. Cham: Springer International Publishing, 2014.